

Шамахай С.

«6D020100– Философия» мамандығының PhD докторанты,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: sh.saira@mail.ru, тел.: +7 701 499 5860

«ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕ» – МӘДЕНИ МҰРА

Мақалада XIII-XIV ғасырларға тиесілі моңғол-түркі тарихының мәдени мұрасы «Моңғолдың құпия шежіресінің» жазылуы, таралу жолдары, зерттелу ауқымы қарастырыла келе, кейбір тарихи мәселелер төңірегінде жапон, қытай, орыс, моңғол зерттеушілерінің тұжырымдары сарапталып, лингво-философиялық пайымдар жасалған. «Моңғолдың құпия шежіресі» орта ғасырдағы моңғол-түркі тайпаларының, сол кездегі тарихын, тілін, әдебиетін салыстырып түсінуде, зерттеуде аса құнды рухани мұра болып табылады. Шежіренің негізінде көшпенді жұрттың адам мен әлем және адам мен адам қарым-қатынастарының генезисі мен аксиологиялық тамыры жатыр. Мақаланың **мақсаты** «Құпия шежіренің» жазылуы мен таралуы, сондай-ақ тілі, этнографиясына қатысты деректерге компаративистикалық, мәдени-философиялық талдау жасау. Талдау барысында «Моңғолдың құпия шежіресіне» қатысты орта ғасыр кезеңінен бастап Орталық Азия, Сібір аймақтарында өрістеген ауызекі тарихнама мен ауызекі дәстүрлі әдебиетте көрініс тапқан деректер, еңбектер анықталды.

Мақаланың теориялық негізінде орталықазиялық далалық империялардың мәдениетіндегі моңғол-түркі коммуникациялық жүйелерге семиотикалық талдау жатыр.

Зерттеудің әдістемелік негізінде «Моңғолдың құпия шежіресі» туралы отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу нәтижелері алынады. Тақырыпты талдау барысында гуманитарлық және философиялық білімдерде кеңінен қолданылатын, тарихилық пен логикалықтың өзара байланысы, тарихи-компаративистикалық, абстрактылықтан нақтылыққа өту, жалпыдан жекеге өту, герменевтика іспетті тәсілдердің бірлігі қамтылады.

«Моңғолдың құпия шежіресіне» осыған дейін тарих, тіл, әдебиеттану, әскери істер, этнография тұрғысынан зерттеулер жасалғандықтан ендігі кезекте бұл шежірені мәдени-философиялық тұрғысынан зерттеп, баға беруге тиіспіз.

Түйін сөздер: «құпия шежіре», Шыңғысхан, түркі, моңғол, тайпа.

Shamakhay S.

Doctoral student specialty «6D020100 – «Philosophy», L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: sh.saira@mail.ru, tel.: +7 701 499 5860

«The Secret History» – cultural heritage

Article is devoted to the linguistic-philosophical analysis of a monument of writing of Mongol-Turkic culture of the 13-14th century of century. «The Secret History of the Mongols» when archetypes of modern culture and Mongols, and Kazakhs were formed. Special attention is paid to the text and an intertext of «The Secret History of the Mongols» where codes of life of a nomad reveal through by means of genealogical interpretation. In this article the history of emergence, a way of distribution, degree of study of this subject on the basis of the analysis of concepts of the Japanese, Chinese, Russian and Mongolian researchers is considered. «The Secret History of the Mongols» acts as the invaluable monument of spiritual culture of medieval Turkic-Mongolian breeding associations testifying to their history, language, literature. The purpose of article is the comparative cultural-philosophical analysis of ethnographic sources and language of «The Secret History of the Mongols», history of writing and distribution of this monument of culture. In the course of the research the little-known oral sources which have found reflection in folklore of the people of Central Asia and Siberia have been revealed.

Theoretical validity of article is based on the semiotics analysis of communicative systems of Mongols and Turkic peoples in the context of cultures medieval Central Asian the nomadicheskikh of empires. Results of researches of the domestic and foreign scientists addressing the analysis of the text of «The Secret History of the Mongols» act as a methodological basis. In work such methods, widespread in the sphere of humanitarian and philosophical knowledge, as unity historical and logical, an ascension method from abstract to concrete, from the general to the particular, a historical comparative, a hermeneutics are widely applied.

Bearing in mind that «The Secret History of the Mongols» it was earlier adequately investigated by historians, linguists, literary critics, ethnographers, we have to consider this work with the cultural-philosophical of positions now.

Key words: «The Secret Tale», Genghis Khan, the Mongols, the Turks, the Tribe.

Шамахай С.

PhD докторант специальности «6D020100 – Философия», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, e-mail: sh.saira@mail.ru, тел.: +7 701 499 5860

«Сокровенное сказание» – наследие культуры

Статья посвящена лингвофилософскому анализу памятника письменности монголо-тюркской культуры XIII-XIV в.в. «Сокровенное сказание монголов», когда формировались архетипы современной культуры и монголов, и казахов. Особое внимание уделяется тексту и интертексту «Сокровенного сказания монголов», где коды бытияномада раскрываются посредством генеалогической интерпретации. В данной статье рассматривается история возникновения, пути распространения, степень изученности данной темы на основе анализа концепций японских, китайских, русских и монгольских исследователей. «Сокровенное сказание монголов» выступает как бесценный памятник духовной культуры средневековых тюркско-монгольских племенных объединений, свидетельствующий об их истории, языке, литературе. Цель статьи – компаративистский культурфилософский анализ этнографических источников и языка «Сокровенного сказания монголов», история написания и распространения данного памятника культуры. В процессе исследования были выявлены малоизвестные устные источники, нашедшие отражение в фольклоре народов Средней Азии и Сибири.

Теоретическая обоснованность статьи основывается на семиотическом анализе коммуникативных систем монголов и тюрков в контексте культур средневековых центрально-азиатских номадических империй. Методологической основой выступают результаты исследований отечественных и зарубежных ученых, обращавшихся к анализу текста «Сокровенного сказания монголов». В работе широко применяются такие распространенные в сфере гуманитарного и философского знания методы, как единство исторического и логического, метод восхождения от абстрактного к конкретному, от общего к частному, историческая компаративистика, герменевтика.

Памятуя о том, что «Сокровенное сказание» ранее в достаточной мере исследовалось историками, лингвистами, литературоведами, этнографами, мы должны теперь рассмотреть данное произведение с культурфилософских позиций.

Ключевые слова: «Сокровенное сказание», Чингизхан, монголы, тюрки, племя.

Кіріспе

Адамзат мәдениетінің дамуындағы сырға толы асыл қазынасы – шежіре. Арабша шаджарат – бұтақ, тармақ дегенді білдіреді. Шежіренің дүниеге келуі сол ұлттың мәдениетінің көркейіп, кемелденгенінің көрсеткіші. Ру, тайпалардың тарихын ұрпақтан ұрпаққа жеткізген, қалыптасқан ресми Шежіре барлық халықтарда кездеседі. Рашид әд-Дин, Ұлықбек, Әбілғазы, Бейбарыс, ибн Халдун, т.б. көптеген ортағасырлық авторлардың еңбектерінде белгілі бір тұлғалардың, ру-тайпалардың, халықтардың шығу тегі таратылып, бірнеше ұрпақтар алмастығы өрбітіліп отырды. Түркі халықтарында шежірені шежіреші қарттар

ауызша да таратып отырған. Олай болса, тарихтың өзі әрбір халықтың өткен өмірі туралы ауызша және жазбаша сақталған эпикалық шежірелерінен туындады. Мәселен, гректердің «Илиада» мен «Одиссеясы», француздардың «Роланд жыры», грузиндердің «Жолбарыс терісін жамылған батыры» (XII ғ.), орыстардың «Игорь жорығы туралы жыры» т.б. жазба ескерткіштері бар. Бүгін де адамзат тарихындағы осындай деректемелік мәні бар шежірелердің алдыңғы қатарына Азияда тұңғыш біртұтас мемлекет құрушы, атағы күллі әлемге әйгілі қаған Шыңғыс туралы жазылған «Моңғолдың құпия шежіресі» еніп отыр.

«XIII-XIX ғасыр аралығында, өз заманының аса ірі әскери және мемлекет қайраткері

Шыңғыс қағанның өмірбаяны мен билігі туралы өзге елдерді айтпағанда, тек моңғол жерінде «Моңғолдың құпия шежіресінен» өзге көптеген шежірелер жазылды. Атап айтсақ, Алтан товч» (Алтын түйіндеме, шежіре), «Алтын дәптер», «Көк дәптер», «Шар туджи», «Хадын Үндэсний хураангуй Алтан товч» («Хандардың қысқаша алтын шежіресі»), «Арван Буянт номын Цагаан түүх» (Ақ сөйлеген тарих), «Чингис эзний Алтан ургийн түүх Гангийн урсгал» («Өмір Шыңғыстың алтын ұрпағының тарихы «Құрыш ағысы»), «Дай Юан улсын Болор эрх» (Ұлы Юань мемлекетінің маржандары), «Алтан эрх» (Алтын сүзу), «Болор толь» («Жарқын жазу»), «Боржығын тайпасының тарихы» т.б. Бұл шежірелердің ішінде «Моңғолдың құпия шежіресі» ретінде жеткен жазба мұраның орны ерекше.

Орта Азия мемлекеттерінің тарихы туралы жазылған әлемге әйгілі құнды еңбектер орта ғасырлардан бастау алып, Орталық Азияда өрістеген ауызекі тарихнама мен ауызекі дәстүрлі әдебиетте көрініс табады. Атап айтсақ, Рашид ад диннің «Жамиғат ат тауарихы» (1311 ж.), Бабырдың «Бабырнамасы» (1530 ж.), Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» (1665 ж.). Әбілғазы осы «Түрік шежіресін» жазуды бастаған шақта, Шыңғысхан туралы «Жамиғат ат тауарихтан» басқа он жеті шығарманың болғанын айтады (30 бет). Бұл ескертпеден сол кездің өзінде Шыңғыс хан туралы біршама еңбектер жазылғанын байқауымызға болады. Осы дәстүрдің көрінісі ретінде қазақстандық тарихшы В.П. Юдин Өтеміс қажының «Шыңғыснамасын» атауға болады (Юдин 1992:15).

Моңғол ордаларында ата-тегінің тарихи шежіресін жазу Шыңғыс ханнан бастау алады. 1240 жылы жазып бітірген «Құпия тарих» осының куәсі. 1236 жылы Өгедей қаған Елю Чу-Цайдің кеңесі бойынша Фан Янның басқаруында орда жанынан ағарту-зерттеу ісін басқаратын орталық ашады. 1261 жылдан бастап орталық тарихшылары Моңғол тарихына тікелей байланысты Лиану және Алтын (Чин) мемлекетінің тарихын жазу ісін бастаған. Құбылай қаған билігіндегі Юань әулеті тұсында тарих зерттеу ісі жолға қойылып, 1271 жылы қаған ордасы жанынан «Ұлы Әміршінің толық тарихын жазу» ісі қолға алынған (Қинаятұлы 2008в:14).

«Құпия шежіреде» Шыңғыс қағанның арғы тегі тәңір шуағынан жаралған *Батачы хан*, зайыбы *Қоғай Марал* және бұл екеуінен тараған үрім-бұтағы, оның балалық шағы, ер жетуі, моңғол тайпаларының басын қосып, «Біріккен Моңғол

мемлекетін» құруын, моңғол-түркі тілдес тайпалармен (мэргэдтер, тайшауыттар, татарлар, керейіттер, наймандар, жадарандар, «орман халықтары» және т.б.) қоса, Солтүстік Қытайдағы чжурчжэньдік Алтан-ханға тәуелді жерлер мен тайпаларды, таңғұттар еліндегі Илху Бұрханханның қол астындағыларды, Түркістандағы хорезмшахтар иелігін, қаңлыларды, қыпшақтарды, бажигидтерді (башқұрттарды), орыстарды, мажарларды (венгрлерді) және т.б. Шыңғысхан әскерлерінің жаулап алғаны, Шыңғысханның өмірінің соңы, тақты мұрагер ұлы Өгедейдің жалғастыруы туралы қысқаша жырмен де, қара сөзбен де баяндалады.

«Құпия шежіре» баяндаған оқиғалар, шығыспен батыстағы мұхиттар жағалауларына дейінгі таулар мен жазықтықтарда, шөлдер мен шұрайлы өлкелерде өрістейді. Оның шеңберіне сол кезде Еуразияның негізгі бөлігін, Қиыр Шығыс пен Оңтүстік-Шығыс Азияны, Үндістанды, Орталық Азияны, Кавказды, Оңтүстік Сібірді, Русьті, Шығыс және Орталық Еуропаны мекендеген халықтар қамтылған еді.

Қазақта «бірлік түбі – тірлік», «ырыс алды – ынтымақ», «төртеу түгел болса төбедегі келеді, алтау ала болса ауыздағы кетеді» деген атам заманнан қалған аталы сөз бар. Осы бірліктің қадір-қасиеті «Құпия шежіренің» ең басты идеясы деуге болады. Шежіреде Алун гуа ананың ақыл-парасаты бірінші кезекте қойылады. Мысалы, 19-бапта өзінен туған бес ұлының берекесі кеткенін байқаған Алун гуа шешей олардың қолдарына бір-бір талдан шыбық ұстатып, «сындыр» дейді. Олар бір демде шыбықты опырып тастайды. Сонан соң, тағы да бес шыбық алып біріктіріп буады да, «ал енді сындырыңдар» дейді. Бірақ, оны ұлдарының қай-қайсысының да сындыруға әлі жетпейді. Сонда анасы: «Егер, сендер жеке-жеке кетсеңдер, мына жалғыз шыбық сияқты бөгде біреулер тез сындырады. Егер, бірлік-ынтымақта болсаңдар мына буған шыбық сияқты берік боласыңдар. Сендерге ешкімнің әлі жетпейді» дейді. Арада талай заман өткеннен кейін, Өэлүн-үжин (Шыңғыс қағанның шешесі) «Алун әжейдің бес ұлы сияқты» [1, 76-бап] деп жоғарыдағы оқиғаны тәмсіл қып, балаларын бірлікке шақырады. Алун әжей айтқан бірлік туралы сөзі шығарманың онан кейінгі 23-37-баптарында бөлінгенді бөрі жеп, бірліктің түбі тірлік екені тіпті нақтылана түседі. Бірлігің болса, бүтін елге билік жүргізесің деген сана 39-бапта Алун әжейдің бес ұлы бірігіп ұранқайдың бір ауылын бағындыруы арқылы беріледі. Сөйтіп, аз болса да бурият, баяд,

ұранқай, боржичин аталылардың бірігіп жатуы болашақта құрылар ұлы мемлекеттің негізі Шыңғыстың 13-түп атасынан басталған деп көруге болатын сынды. Демек, Шыңғыс хан өміріндегі әйгілі жетістіктерінің негізінде осы бір дүниетанымдық ұстаным жатыр.

Шыңғыс хан (Тэмүжин) XIII ғасырда моңғол мемлекетін аз уақыттың ішінде зор империяға айналдыра білді. Ол жайлы парсының әйгілі тарихшысы Жувейни: «Шындығында да, егерде асқан кемеңгер қолбасшы есептелетін Ескендір Зұлқарнайын (Александр Македонский) Шыңғысхан заманында өмір сүрген болса, онда ол стратегия мен тактикада да Шыңғысханның шәкірті болған болар еді, ал неше түрлі айла-тәсілмен қала-қамалдарды алуға тура келсе, ол еш ойланбастан Шыңғысханның соңынан ерер еді» – деген екен (Djuveyni 2004:6).

Негізгі бөлім

«Моңғолдың құпия шежіресінің» төл нұсқасы, атауы. Шежіренің өзінде жазылғандай, бұл жазба 1240 жылы моңғолдың хан ордасында көне ұйғыр әрпімен жазылып біткен. (282 бап). Шежіренің Қытайдың «Хун-У» патшасының тұсында 1382-жылдар шамасында көне моңғол (түркі-моңғол) тілінде, қытай иероглифі арқылы жазылған көшірмесі Қытайдың Мин династиясы басқармасының мұражайына түскен. Император Юн-ле (1403-1425) тапсырмасымен қытай тіліне аударылған. Түпнұсқасы жоғалған. Бірақ сол «мин ксилографиялық баспасы» бізге дейін толық жетпеді. Жазба мұраның иероглифтік көшірмесін тұңғыш рет орыс ғалымы Пётр Иванович Кафаров (архимандрит Палладий 1817—1878) Бэжин (Пекин) қаласында қытайтанушы ретінде қытайдың ең негізгі шежірелерін зерттеумен айналысып жүрген кезінде шежірені тек қытай аудармасынан орыс тіліне аударып, 1866 жылы бастырып жарыққа шығаруы арқылы көптеген елдердің ғалымдарының назарын аударып, зерттеуге жол ашты (Палладий 1866:3-258). Кейін П.Кафаров дыбысталуы қытай иероглифі арқылы жазылған осы нұсқаны кирилл әрпіне көшіреді. Содан соң ғана қазіргі моңғол тіліне аударылған. 1908 жылы қытай ғалымы Е Дэ Хуэ «Құпия шежіренің» толық нұсқасын (иероглифтік транскрипция, тұстық аудармасы, қытай аудармасы) жарыққа шығарған (Оловинцов 2013а:24).

Шежіренің бастапқы қытайша мәтіні: **«Юан Чао Би Ши»**, Қытайша: 元朝秘史; транс.ауд: Yuáncháo mìshǐ. **«Чин-киси кахан – ну-кужаур»**

(Юан мемлекетінің құпия тарихы, Шыңғыс қағанның тегі) деген екі жолдан басталған (Тыныбайын 2013а:5). Бірақ кейін шежіренің атауы «Моңғолдың құпия шежіресі» деген атауға ие болып, моңғолша ᠮᠤᠩᠭᠣᠯᠤᠨ ᠨᠢᠶᠤᠰᠠ ᠲᠤᠪᠴᠢᠶᠠᠨ «*Моңғолын нууц товчоо*» болып аударылған.

Шежіренің атауының өзгеруі жайлы 1951 жылы Гарвардтық азиялық зерттеулер журналында зерттеуші Уилям Ханг: «*Re-transcribed from Chinese: 忙中豁命 紐察 脫[卜]察安; pinyin: mángzhōng huōmìng niǔchá tuō[bō]chá'ān. The 卜 is not included in the Chinese-transcribed titles of the copies known today, but this may be the result of a corruption*» (Аудармасы: «Қытайшадан қайталап жазылған нұсқадағы 忙中豁命 紐察 脫[卜]察安; транс.ауд: mángzhōng huōmìng niǔchá tuō[bō] chá'ān Моңғолдың құпия шежіресі деген атау қытайлардың жазған нұсқасында жоқ. Бұл тек тозып бүліну нәтижесінде өзгеруі мүмкін») – деген екен (William Hung 1951:151).

Қытай тілінің маманы, тарихшы Тілеуберді Әбенәйұлы: «Бұл шежіре XIX ғасырдың 60-жылдарынан бастап батыс дүниесіне таныла бастағаннан бері «құпия шежіре», «Үйән әулетінің шежіресі» деліне жүріп, келе-келе «Моңғолдың құпия шежіресі» атанып бір-ақ шыққан» (Тыныбайын 2013б:5) – десе, бұл туралы шыңғыстанушы академик Анатолий Оловинцов былай дейді: «Бұл шежіренің атауы XIX ғасырда пайда болды. Шыңғыс хан туралы кафарлық тарихына кейінгі аудармашылар оны моңғолдікі етіп өз нұсқасын енгізді. Сөйтіп, жүз елу жыл бойы тарихшылар-зерттеушілер Моңғолия территориясынан моңғол тайпасын іздестіруде. Бірақ, Моңғолиядан Шыңғысхан замандағыдай моңғол атты тайпаны кездестірмеді. Қазіргі моңғол даласындағы көшпенділер өздерін халха-моңғол деп атайды». (Оловинцов 2013б:25). Бұл шежіре атауының осылай өзгеріске түсуінің бірден бір себебін тарихшы Тілеуберді Әбенәйұлы сол кездегі саяси мақсатпен байланыстырады: «Бұл тұс, Франция бастаған батыс отаршылдарының қазіргі қытай жерін түбегейлі жаулап алып, Бейжіндегі Мәнжүр (Шүршіт) билігін құлатып орнына қытай ұлты билігіндегі демократиялық мемлекеттер құрудың қамын жасап жатқан. Ал патшалық Россия бұл жобаны өз пайдасына шешудің қамында болған. Қытай текті халықтардың наразылығынан қорыққан шүршіттер батысқа мейлінше тәуелді болып қалған болатын. Осыған орай Мәнжүр билігі өз иелігі ішіндегі ешбір мұрағатты батыстықтардан аулақ ұстауға дәрмендері жетпеген. Ежелгі Ханбалықтағы (Бейжіндегі) мұрағаттарды

әсіресе, россиялықтар қалағанынша қотастырған. (Тыныбайын 2013в:4).

«Күпия шежіренің» алғашқы нұсқасы мен авторы туралы ғалымдардың арасында түрлі болжам бар. Жапондық тарихшы ғалым Конай Ясудзе бұл әйгілі жазылымның авторы Шыңғыс хан ордасының бас іс басқарушысы, бұрынғы Найман хан ордасының канцеляриси Тататунга еді деген болжамға тоқталады. Ал неміс ғалымы Хениш, чех моңғолтанушысы Поухоның пікірінше, Шыңғыс қағанға ең сенімді, мемлекеттік төреші, татар азаматы Шишихутуг деп жазды (Munkuev 1929:151). Көптеген ғалымдар осы екінші пікірді қолдайды. Себебі, ол ұйғырша хат білетін, Шыңғыс ордасының ішкі-сыртқы саясат істерін, Шыңғыс қағанның бұйрық-әмірін орданың жасырын «Көк кітапшасына» белгілеп отыратын адам болған деп жорамалдайды.

Қытай деректемелері ішінде «Юан Шидің» 124-тарауында айтылатын аңыз бойынша Шыңғыс хан батыстағы найман Таян ханына жорық жасағанда қойынында таңбасы бар найманның қашқын уәзірі Татартонғаны тұтқынға түсіреді. «Таңбаның не қажеті бар?» деп сұраған Шыңғысханға: «Оның қазына-мүлік пен азық-түлікті басқаруда, белді адамдарды мансапқа тағайындауда, іс атаулы сонымен ғана бітетіндігін, таңба соның куәсі екендігін» айтады. Содан бастап Бұйрық-жарлықтарға таңба істетілетін болыпты. Оның үстіне Шыңғысхан Татартонғаға оң жағынан орын беріп, таңбаны қолына ұстатып «Ханзадалар мен төрелерге ұйғыр жазуын үйретуге бұйырған екен» (Владимирцов 1929:121). Бұл мәліметтен Шыңғысхан шаңырақ көтерген кезде моңғол ұлтының жазуы болмаған деген ойға қалмауымыз керек. Бір ғана айғақ – Татпар қағанның бітіктасы (582 ж.) көне соғды жазуымен жазылған. Ал қазіргі Моңғолияның солтүстік-батыс өңірінен табылған көне ұйғыр жазулы «Долоодойн» бітіктасы да бар. Ол бітіктас VIII-IX ғасырларда қашалған (Дамдинсүрэн 1957: 62-72).

Сонымен қатар, ғалымдар арасында бұл шежірені керей руының бітікшісі жазған деген де болжам бар. Өйткені, Керей ордасының уәзірлері Моңғол империясын құрылу кезінде құрамына кіріп, көптеген бітікшілері ордаға қызмет еткен. Оның үстіне Шыңғыс хан шежіресінің жазылу үлгісі Иса пайғамбар туралы шежіренің жазылу үлгісімен ұқсас келетіндіктен христиандықты қабылдаған керей немесе найман тайпасының бітікшісі жазуы мүмкін делінеді. Ол туралы В.Я. Владимирцев былай дейді: «*XII ғасырда монғолдар көптеген руларға бөлініп, түрлі*

диалектілерді пайдаланды. Олардың ортақ тілі болмады. Моңғолдармен еншілес отырған керейттер мен наймандар Орта Азиядағы халықтармен тығыз байланыста болды және өздері христиан-несторияндар еді» (Владимирцов 1929:19-20).

«Күпия шежіренің» бізге жеткен нұсқасы 282 баптан тұрады. Олардың 166 бабы моңғолдардың өз тарихына арналған. Мұнда Тэмужин-Шыңғысханның 22 атасының тарихи шежіресі тартылған және оның өзінің туғанынан 66 жылғы өмірінің басты оқиғалары қамтылған. Сонымен қатар, IX-XIII ғасырда Моңғол үстіртін мекен еткен түркі тайпаларының қарым-қатынастарына қатысты 97 бап берілген. Оның ішінде керейттерге қатысты – 21, татарларға қатысты – 18, наймандарға қатысты – 13, қоңыраттарға қатысты – 10, жалайырлардың тарихи шежіресіне қатысты – 8 бап берілген. Меркіт және Оңғұттардың әр қайсысына қатысты – 9 баптан бар (Қинаятұлы 2008а:10).

Моңғол ғалымдарының пікірінше, «Моңғолдың күпия шежіресі» – «Мәдениет пен шешендік тірегі», «халық даналығының інжу-маржаны», «ата-баба салт дәстүрі мен этнографияның төл энциклопедиясы» (Оловинцов 2013в:25).

«Күпия шежіреде» XIII ғасырда моңғол мемлекеті орнаған кездегі елде болған оқиғалар суреттелетіндіктен, аса маңызды мәдени-тарихи дерек болып есептеледі. Бұл шығармада моңғол әскерлерінің шетелдерге шабуылы туралы толық жазылмаса да, олардың бастыстағы елдерге жасаған шабуылы және т.б. деректерді сол кездегі Иранның үлкен шахы әрі ғалымы Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағы» еңбегі толықтыраы сөзсіз.

Бұл жерде «Күпия шежіренің» алғаш қай тілде жазылғаны туралы заңды сұрақ туындайды. Моңғол ғалымы Ц. Дамдинсүрэн «Моңғолдың күпия шежіресі» кітабының алғысөзінде шежіренің «көне моңғол тілінде» жазылғандығы және қазіргі моңғолдар ол тілді мүлдем ұмытқандығы туралы айтады.

Я. Шмидт, А.М. Позднеев, В.Я. Владимирцов, XII-XIII ғасырлардағы көне моңғол әдеби тілінің негізі сол кездердегі іргелі ұлыстар – керейлер мен наймандардың тілі деген болжам айтқан. Н. Поппе, Э. Хейниш, Г.Д. Санжеев және т.б. ғалымдар қолдады. Н. Поппе былай дейді: «Жазба моңғол тілі алдымен керейттердің жазуы ретінде қалыптасты және кейін бүкіл Шыңғысхан империясында басымдыққа ие болды (Porre 1937:13).

Ал тарихшы, ғалым Зардыхан Қинаятұлы бұл шежіренің көне түрік-моңғол жерінде

жазылған деген қорытындыға келеді: «Құпия тарихтың» құрылымында түрік-моңғолдық стилистикасы бекем сақталған. Егер шежіре алғаш қытай тілінде жазылып, соңынан моңғол тіліне аударылса, онда моңғол-түрік тілінің XI-XIII ғасырдағы сөйлемдік құрылымы бойынша жазылмас еді. Біз, осы жайларды сараптап келіп, «Құпия тарих» алғаш ежелгі түрік-моңғол тілінде ұйғыр жазуымен жазылып, кейін Құбылайдың Юань әулеті орда тарихшыларының күшімен қытай тіліне аударылып, реттелген деген қорытындыға келеміз. Өйткені Құбылайдың тұсында ата-баба тарихына үлкен мән берілді және бұл істің басында қытайлық ғұламалар тұрды. Сондықтан біз «Моңғолдың құпия тарихын» ежелгі түрік-моңғол жазылымы ретінде қараймыз». (Қинаятұлы 2008б:10).

«Құпия шежіренің» шетелдегі зерттелуі XIX ғасырдың 60-жылдарынан басталған. Еуропалықтар алғаш орыс ғалымы И. Кафаровтың қысқаша аудармасы (1866) арқылы таныды, кейіннен неміс зерттеушісі Хейниш (1937), кеңес тарихшысы С.А. Козин (1941), француз ғалымы П. Пеллио (1949) толықтай аударып, бастырды. Ц. Дамдинсүрэн, Ш. Гадамба, Д. Цэрэнсодном секілді моңғол ғалымдары құнды зерттеулер жасады. 1969 жылы «Моңғолдың құпия шежіресі» қазақ тілінде М. Султанияұлының тәржімалауымен Баян-Өлгий қаласында жарық көрді. 1998 жылы Алматыда, 2002 жылы Улан-Баторда қазақ тілінде қайта жарияланды. Осыған дейін жапонша, орысша, немісше, мажарша, ағылшынша, французша, моңғолша, түрікше, чех және қазақша аудармалары жасалды. Жапония, Франция, Германия, бұрынғы Кеңес Одағы, Венгрия сияқты елдер латынша дыбысталуы бойынша транскрипциясын жасап, баспадан шығарды.

«Құпия шежіренің» аудармалары. Жоғарыда «Құпия шежіренің» қытайша көшірмесін П. Кафаров орыс тіліне аударып, 1866 жылы жарыққа шығаруы туралы айттық. Кейін П. Кафаров қытай иероглифімен дыбысталып көшірілген нұсқаны кирилл әрпімен алмастырып жазып, әрбір көне моңғол сөздің астына орысша аудармасын қытайшадан қойып жарыққа шығару кезінде ауырып еліне жете алмай, жолда кемеде қайтыс болады. Оның жазған бұл еңбегі Ресей мемлекеттік Ғылым академиясы, Шығыстану жазба архивінде сақталған. Оның фото көшірмесі Моңғол Ғылым академиясына берілген.

П.И. Кафаровтың өзі моңғолтанушы емес, қытайтанушы болғандықтан өзінің бұл аудар-

масы мен қытайша түпнұсқасын моңғолтанушы ғалым Алексей Матвеевич Позднеевке (1851–1920) берген екен. А.М. Позднеев бұл мәліметті 1883 жылы жеке кітапша ретінде жарыққа шығарған. Кейінірек, 1897 жылы «Моңғол әдебиетінің тарихы» деген атаумен шығарған кітабына қосымша ретінде Құпия шежіренің 96 әңгімесін литографиямен орыс монғол әрпімен жазып бастырған.

Бұдан өзге бұл шығарманы зерттеуде жетістікке жеткен Орыс ғалымы Сергей Андреевич Козин (1879–1956) болды. Ол бұл шығарманы он бес жыл бойы зерттеп, 1941 жылы Құпия шежіренің басын орысша тәржімаланған аудармасымен бірге бір дәптер етіп бастырған екен. «Монголдың құпия шежіресінің» мәтіндік толық транскрипциясын «Лу». Алтын тобчы» туындысының транскрипциясымен қатар беріп, орыс тіліне аударып, сөздігін жасаған (Козин 1941). Шежіренің 12 дәптерінде түпнұсқада жоқ атауларды (1. Родословная и детство Темучина. 2. «Юность Чингиса» және т.б.) қойған.

Францияда атағы шыққан шығыстанушы Пеллио (Pelliot) Поль (1878–1945) 1913 жылдан бастап осы тарихты зерттеп, қызықты тақырыптарын бөлек-бөлек бастыра отырып, соңғы кездерде басқа байланысты жазбаларымен салыстырып терең қорытып, алты бөлімінің французша аудармасын толық нұсқасымен бірден бастырған екен (Pelliot Paul 1913). А. Мостарт 1953 жылы «Моңғолдың құпия шежіресінің бірнеше аудармасы» атты кітабын жарыққа шығарды (Mostaert 1953)

Немістің қытайтанушы ғалымы Эрих Хэниш бұл тарихты зерттеп бірнеше бөлігін 1931 жылы бастырған және Қытай ғалымы 1931 жылы Ей Дэ-хуй 1908 жылы бастырған жалғыз нұсқасын негізге ала отырып латын әрпіне аударып жазумен қатар тарихқа қатысты сөздікті де бірге бастырған. Ол 1937 жылы толық транскрипциясын, 1939 жылы мәтіннің моңғолша-немісше сөздігін жасады (Haenisch 1931).

Шежірені А. Темір қазіргі түрік тіліне (Temir 1946, 1986), 1955 жылы П. Поуха чех тіліне (Poucha 1955), Л. Лигети мажар тіліне (Ligeti 1964), С. Калужинский поляк тіліне аударыпты (Kaluzunski 1970), И. Рахевилэ сөздік көрсеткіштері мен ағылшынша аудармасын жариялады. (Rachewiltz I. 1972), В. Кливез француз тіліне аударған (Woodman 1982).

Жапон тілінде 1907 жылы зерттеуші Нака Мичио, 1940 жылы зерттеуші Широ Хаммопи, 1963 жылы Ивамура Шинобу аударды. (Iwamura 1963; Naka 1907; Хаммопи 1940).

1985 жылы жапонша толық аудармасын моңғолтанушы Озава Шигео 6 томын жарыққа шығарды (Ozawa 1984-1984).

Моңғол ғалымдарынан алғаш рет Цэнд гүн біраз зерттеп, қытайша қысқаша аудармасын моңғол тіліне аударған. Ал Ц. Дамдинсүрэн «Моңғолдың құпия шежіресінің» көне моңғол тіліндегі нұсқасынан қазіргі моңғол тіліне әдеби-көркем аударма жасаған. Ал қазақ тіліне Ц. Дамдинсүрэннің көркем аудармасы екі мәрте (1978, 2006) аударылды.

Моңғолдың құпия тарихының шет тілдеріне аударған аудармалардың ішіндегі ең беделділері ғылыми-ақпараттық түрлі анықтаулардан өткен қытайша аудармаларын айтпағанда, Франция ғалымы П. Пелиоттың француз тіліне аударған аудармасы (1920), С.А. Козиннің орысша аудармасы (1941), неміс ғалымы Хеништің немісше аудармасы (1931), жапондық ғалымдар Ширатори және Ивамураның зерттемелік аудармалары (1911-1915) болып табылады.

«Құпия шежіренің» құрылымы. Айтып өткеніміздей, бұл жазба ғылым әлеміне алғаш қытай иероглифімен жазылған күйінде мәлім болған. Өкінішке орай, оның төл жазуында жазылған алғашқы нұсқасы жоғалған. Бізге жеткен нұсқа өзара қабаттасқан үш түрлі мәтіннен тұрады:

1. Мәтін (Моңғолша балама). Көне моңғол тіліндегі мәтінді қытай иероглифтерімен дыбыстап белгілеген.

2. Тұстық аударма немесе Қытайша түсіндірме аудармасы. Әр сөздің тұсына ұсақ жазумен берілген қытайша ескертпелер.

3. Қытайша мазмұндық қысқаша аудармасы. «Тұстық аударманы» жүйелеп, қытай тіліне түсіруден қалыптасқан жалпы аударма.

Бұл жазбаның түпнұсқасы, ертедегі шығыспен батыста көп қолданылатын әдіске сай қағаз құрша (лента) бетіне жазылып орам етіп сақталған деп қаралады. Дегенмен, ол да жоғалып кетіп, кейін сол негізде көшірілген нұсқасы жидашылардың (коллекционерлердің) қолына жеткен. Олардың бірі он бес орам да, қалған екеуі он екі орамнан тұрады. Шежіренің негізгі бөлігі Шыңғыс хан билік құрған дәуірге, қалған бөлігі Өгедей ханның заманына арналған.

«Құпия шежіренің» таралған үш нұсқасы бар:

1. Чэн нұсқасы. Он бес орамдығын Бау-Тің-Бо деген біреу «Йұң-Лы жылдарындағы құжаттар топтамасы» деген топтаманың «құпия тарихнамалар» бөлімінен реттеп көшіріп алған деп қаралады. Кейін, бұл Хан Тай-Хуа дейтін

жидатшының қолына түскен. Оған Чэн Да-шін деген адам таныстыру жазған.

2. Гу нұсқасы. Он екі орамдық екі нұсқаның бірі. Бұны Гу Гөң-чй атты адам қолдан қолға өтіп жүрген нұсқалардан реттеп көшірген делінеді.

3. Йе нұсқасы. Бұл нұсқаны Ұң тің-шы деген адам бір жидашыдан алып, реттеп көшірген. Бірақ, кейін Йе Ды-хұй атты адам иелік етіп «Құпия тарихнама» деген атпен бастырған (Тыныбайын 2010:3).

Дегенмен, зерттеуші ғалымдар «Құпия шежіренің» транскрипцияланған қытай иероглифтерінің санын 563, 502, 554, 571 деп есептеген (Тыныбайын 2010:6; Haenisch 1939:190-191; Bayar 1981:233; Сумьябаатар 2004:88-90).

Әр халықтың жазуы өз тілінің ғана ерекшеліктеріне сай құрылатынын ескерсек, көне түркі-моңғол тілінің фонетикалық ерекшеліктері қытай тілінің иероглифтерінде жуық шамамен ғана белгіленуі тиіс. Яғни, тілдің фонологиялық заңдылықтары дәлме-дәл таңбаланбайтыны анық. Сондықтан да зерттеуші ғалымдар үшін әрқилы даулы мәселелер туындауда.

1947 жылы моңғол ғалымы Ц. Дамдинсүрэн «Моңғолдың құпия шежіресін» қазіргі моңғол тіліне аударып бастырған кітабының алғы-сөзінде: «Мына кітаптарды негізгі дерек көз ретінде пайдалана отырып, Құпия шежіренің түсінуге күрделі әрбір сөзіне түсініктеме беріп, ескі моңғол тілін ескі моңғол жазуына салып жазып, кейін осы нұсқаны негізге алып қазіргі моңғолдарға түсініксіз болған әрбір сөз, сөйлемді түсінікті сөз, сөйлемге ауыстырып, көркемдеп, қазіргі моңғол жазуының тіліне аударып жаздық» – дейді (Mongolyn nuuth 1990:15). Бұл сөзден жазба мұраның моңғол ғалымдары тарапынан мейлінше өзгерістерге ұшырағанын аңғаруға болады.

Ц. Дамдинсүрэн «Моңғолдың құпия шежіресінің» «көне моңғол тілінен» қазіргі моңғол тіліне аударуда осы еңбектерді дереккөз ретінде сәйкестендіре пайдаланған:

1. С.А. Козин. Сокровенное сказание, том I;

2. Лувсанданзан. Алтын шежіре;

3. Кафаровтың «Құпия шежіренің» транскриптік және тұстық аудармасы.

4. Кафаровтың қытай тілінен орыс тіліне аударған жазбасы; Архимантрид Палладий (Кафаров) Старинное Монгольское сказание о Чингисе хане.

5. Хэништің 1935-1939 жылы аударған Құпия шежіренің сөзбе-сөз аудармасы мен сөздігі.

6. Рашид-ад-дин. Моңғол тарихы: И.Н. Берзиннің орысша аударған дәптері;

7. Қытай тілінен моңғол тіліне ойшыл Баргын Цэнд аударған Құпия шежіренің түпнұсқа екі дәптер жазбасы.

8. Шыңғыс шежіре, Алтын шежіре, А.М. Позднеевтің Құпия шежіренің жартылай сөзбе-сөз аудармасы, Алтан-Очирдың Құпия шежіренің сөзбе-сөз аудармасы, В.Я. Владимирцовтың «Моңғолдың қоғамдық құрылымы».

Ц. Дамдинсүрэн осы әдеби-көркем аудармасында С.А. Козиннің мазмұндық атауларға бөліп жасаған 12 дәптердің орысша атауларын сол қалпында қолданған. Бұл аударма 1947-1990 жылдар аралығында төрт мәрте қайталанып жарық көрді.

«Құпия шежіренің» мазмұндық бөлімдері мынандай:

1. Темүжіннің тегі мен балалық шағы.
2. Шыңғыстың жастық шағы.
3. Меркіттің жойылуы және Темүжінге «Шыңғыс қаған» атағының берілуі.
4. Жамұқамен және тайшуытпен күресі.
5. Татарды жоюы және Уаң ханнан ажырасуы.
6. Керейлерді иеленуі.
7. Уаң ханның өлімі және найман мен керейлердің күйреуі.
8. Күшіліктің қашуы және Жамұқаның жойылуы.
9. Жасақ әскердің ұйымдастырылуы.
10. Ұйғырлар мен орман халықтарын иеленуі.
11. Қытай, таңғыт, түрік, Бағдат және орысты иеленуі.
12. Шыңғыстың өлімі және Өгедейдің қаған болуы.

Шыңғыс хан діні, «Мәңгі Аспан» идеясы.

Моңғолдардың діни санасы ұзақ уақыттан бері анимизм, шаманизм, политеизм, дуализм сатыларын бастан өткеріп XIII ғасырға аяқ басқан. Моңғол ұлт, тайпаларының бірігіп қаһарлы мемлекет құрып, дүниежүзін шарлай соғыспен бағындырған тарихи оқиғаларға байланысты. Моңғолдардың діни көзқарасы да өзінің биік шыңына жетіп, мәңгі аспанның монотеистік сенімін құрды.

XIII ғасыр басында моңғолдарда дуалистік көзқарас басым болды. Аспанды да, жерді де алғашқы бастама ретінде мойындады. Олар жан, рухтың барына сенгенін олардың ауызекі сөзінде «жаным шығардай қорықтым» деп айтуы жанды денеден бөлек қарастырғанын білдіреді. «Құпия шежіреде» моңғолдар Шыңғысханды қайтыс болғанда «аспанға қайтты» дейді. Бұл моңғолдардың адамгершілік, сана, жан, рухтың бәрі аспаннан келіп, аспанға қайтады деген көзқарастарының дәлелі. Ал адамның денесі

жерден жаралып, қайта жерге сіңеді. Сондықтан да, жерді «өлгенде жатар жерім» дейді.

Шаманизм Моңғолдардың дәстүрлі наным-сенімдерінің бір түрі ғана. Моңғолдарда шаманизмнен өзге де наным-сенімдер: киелі орын, ағаш, тау тасқа табыну, фетишизм, магия, тотемизм, анимизм, ата-баба әруағына сиыну т.б. қосарлана дамып отырды. «Құпия шежіреде» аспан мен жер туралы: «Аспан мен жер келісіп, Темүжінді хан етті», «аспан мен жердің тағдыр мезгілі», «Ата-ана мен Жер-Ананың аялы алақаны» т.б. сөздерінен аспанды әке ретінде, жерді ана ретінде ұғынуынан діни танымның дамып белгілі бір дәрежеге жеткенін көрсетеді. Кейде моңғолдар «Табиғатты Құдай ретінде, Құдайды табиғат ретінде түсініп пантеистік көзқарас та танытады.

Орыс ғалымы И.С. Вдовин шаманизм эволюциясындағы үш кезенді атап көрсетеді. Алғашқы шамандар тек науқасты емдеумен, көріпкелдікпен, болашақты болжаумен, табиғат күштерін тыныштандырумен айналысады. Келесі кезеңде шамандар кейбір қауымдық діни әдет-ғұрыптарды орындауды узурпациялайды. Соңғы кезеңде барлық қауымдық және отбасылық әдет-ғұрыптар шамандардың жетекшілігімен өтеді (Вдовин 1965:265).

Е.В. Ревуненкованың пікірінше, шаманизм дін емес, сондықтан кез келген діни жүйемен оңай сіңісіп кетеді. Автордың анықтауынша, шаманизм – айырықша дүниетаным жүйесі, онда ерекше рәсім, айрықша адамдар тобы арқылы ғарыштың үш деңгейінде қарым-қатынас жасау мүмкіндігі туралы көзқарас көрініс тапқан, онда дүниетанымның рационалды, иррационалды көркем образды элементтері тоғысады (Ревуненкова 1980:243).

Алайда бұл дүниетаным қоғам өмірінің барлық жақтарын, соның ішінде діни саласын да қамтиды және ол адамның табиғаттан тыс күштерге тәуелділігін көрсетеді.

Шамандық дінді жүйелі түрде, оны қалыптастырған мәдени жүйемен бірлікте, тұтастықта зерттеген ғалымдар Д. Банзаров пен Ш. Уәлиханов болды. «Шамандық дегеніміз, – дейді Шоқан, – әлемді, дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат және өлгендердің рухын қастерлеу, әруағын ардақтау. ...Шамандық сенім табиғатқа бас иеді, шамандар аспан Шаман сиқырлық қасиеттермен қоса білікті, талантты, басқалардан мәртебесі жоғары: ол ақын да, сәуегей және емші, сегіз қырлы, бір сырлы адам болған. Олар Тәңірі мен рухтың жердегі қолдаушы адамдары ретінде саналған.

Шыңғыс хан шаманизмді негізге ала отырып, Мәңгі Аспан (Тәңір) идеясын теория дәрежесінде қорытып, қолдана білді. Бұл туралы моңғол докторы П. Нэргүй «Моңғолдардың көзқарастары мен тұжырымдары» мақаласында осылай айтады. Шыңғыс хан және алтын тұқымдастар, ел басқарушылар, Шыңғыс әскерлері, бәрі де шаманизмді ұстанып, шарттарын орындап, сеніп келгендіктен XIII-XVI ғасырлар аралығында ешқандай дінге еріп, сіңіп кетпеді. Шамандық оларды ержүрек, шыншыл, әділ, ақкөңіл етіп тәрбиелей алды. Өзге діндерден гөрі шаманизм кәдімгі қарапайым өмірден өз ішінен туындағандықтан, оларға етене жақын болды. Шыңғыс хан шаманизмді ұстанды. Оның құрған Моңғол мемлекетінің саяси ұстанымы шаманизмдік табынуға емес, шаманизмнің идеясына бағытталған. Шаманизм – моңғолдардың, барлық киіз туырлықты елдердің дүниетанымы еді.

Шыңғыс хан шаманизмді, шамандық уағыз бен танымды жақсы меңгерумен қатар, оның кейбір салттарын саяси мәселелерге де қолданды. Бастысы шаманистік дүниетанымды дамытып, соның негізінде саяси, «Мәңгі Аспан» идеясын ел саясатының ұстанымына жеткізді.

Шыңғысхан «Мәңгі Аспанды» Жаратушы ретінде мойындады. Оның саяси философиясының тамыры мәңгі аспанның монотеистік ұстанымы болып табылады. Бір сөзбен айтсақ, моңғолдар Шыңғысхан заманынан бастап монотеистік бағытты дамыта бастады. «Мәңгі Аспан» (Тәңір) – материя мен рух деп бөлінбеген біртұтас бастама еді.

«Күпия шежіреден» Шыңғысханның: «Көкте – Аспан (Тәңір), Жерде – Қаған» («*Мөнх тэнгэрийн хүчин-дор, хаганы суу залийн ивээл дур...*») тұжырымдамасын байқауға болады. Тәңір (Аспан) және Қаған деген қос наным айқындалып тұр, ал олар дүниедегі жоғарғы ерік, құқықтың екі негізгі бөлігін құрайды.

Тәңір (Аспан) және Қаған деген қос ұғым «Аспан – Әке, Жер-Ана» деген шаманизмнің қос үлгісінен туындаған болуы мүмкін болғанымен шын мәнінде мемлекеттің саяси тұжырымының мағынасын береді. Аспан (Тәңір) әлемдегі шексіз ерік, биліктің жалғыз Құдайы. Ол өзінің шапағатымен Қағанды қолдайды. Қаған тәңір атынан билік етіп, аспан жарлығын жер бетіне жүзеге асыруға міндетті. Қаған өз парасатының, харизмасының көмегімен аспан қалауына, шапағатына бөлене алады. Жоғарыда бір аспан тәңірі болса, жерде бір ғана қаған болуға тиіс. Оның ұстанымы бойынша моңғол ханы «Күн

шығыстан күн батысқа дейінгі аспан астындағы барша елді басқаруға тиіс». Иә, Шыңғыс хан өзінің Аспан (Тәңір) көзқарасын қалыптастырып, нәтижесін көре алды. Ол «Күн шыққан тұстан күн батқан» тұсқа дейінгі Мәңгі Аспан астындағы барша халықты ашса алақанына, жұмса жұдырығына ұстай алды. Қазіргі тілмен айтсақ, жаһандандудың негізін қалады. Бұл туралы академик Ш. Бира өз лекциясында: «Шыңғыс хан әлемді өз күшімен соңына ертіп, ұлы империя құрып, түрлі мемлекеттерді бір билік астына біріктіре алды. Осының нәтижесінде әлем сол кездегі ең ұтымды жаңа қарым-қатынас түрі Моңғолдың атты бекеті арқылы орнатты. Атты бекет арқылы халықтар арасында түрлі көзқарас, білім, хабар, сауда еркін алмасты. Тарихи тұрғыдан алсақ, Моңғол тәңіршілдігін қазіргі біздің жаһандану көзқарасымен салыстыра қарауға болады» – дейді (Эрдэнэбаяр 2006.01.16).

Түркі-моңғол халықтары әлемнің пайда болуы туралы шындық пен Шыңғысхан тегі тарихын өз ұғым-түсініктерінің орталығы етіп қойды, мұндағы ең басты тұлға – Моңғол империясының құрушысы. Біз, шыңғысшылдықтың ықпалында болған түркі-моңғол халықтары үшін Шыңғысханның уақытынан басталатын тарих – бұл «жаңа эра» тарихы, ал Шыңғысханға дейінгі тарих – «жаңа эраға дейінгі» тарих болып табылады. Олар үшін Шыңғысхан дәуірі уақыт санаудың бастапқы нүктесі, яғни эра болып табылады (Barlybayeva 2006:65)

Қорытынды

XIII ғасыр – тарих сахнасында моңғол ұлттарының ұлан-ғайыр жерді иемденген, өзге ұлттар мен мемлекеттерге өзіндік ниеті мен қалауын ашық білдіре алған, ұлттық сана-сезімі ояңған кез болды. Түбі бір, тағдырлас көптеген көшпенді моңғол тілді арғы мемлекеттер алғаш рет бірігіп мемлекет құрды. Бұл мемлекет бұрын-соңды болмаған экономикалық және саяси күшке ие болды, рухани өмірде ұлттар алдына бұрын ашылмаған жолдар ашылды, мәдениет пен өнердің дамуына жаңа қуат алды. Түрлі тайпалар мен одақтардың қарсы күресінде моңғол тайпаларының бірлесіп империя құру кезінде болашақ ұрпаққа өз тарихының әдеби жазбасын қалдыра білді. Олар қалдырған «Күпия шежіре» сол кездегі аса құнды мәдени-тарихи мұра болып табылады.

Осыған дейін ғалымдар бұл тарихи мәдени мұраға тарих, тіл, әдебиеттану, әскери істер,

этнография тұрғысынан зерттеулер жасап, ша өзгерістерге ұшырап, бұрмаланған «Күпия көптеген ғылыми еңбектер жариялады. Дегенмен тарихтың небір соқпақ жолдарында барынша өзгерістерге ұшырап, бұрмаланған «Күпия шежіре» әлі де жан-жақты терең зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

- 1 Барлыбаева Г. Өтеміс Қажының «Шыңғыснаме» шығармасының дүниетанымдық негіздері // Қазақтың тарих философиясы. – Т. 6. – Астана: Аударма, 2006. – 65-76 бб.
- 2 Дамдинсүрэн Ц. Монголын уран зохиолын тойм. Нэгдүгээр дэвтэр XIII-XIV зууны үе. – Улаанбаатар, 1957. 62-72 бб.
- 3 Ата Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира / перевод с персидского Е.Харитоновой. – М.: Магистр-Пресс, 2004. – 6 б.
- 4 Haenisch E. (1939) MNT pp.190-191.; Bayar D. (1981) Mongolun niyuca tobciyan-u(Neyity yurban debter). Obur mongol-un arad-iyn keblel-un goriy-a. Koke gota, 1981. Yutayar debter. 1100-1469 (1-233); Сумьябаатар Б. Mongolun niyuca tobciyan. Үсгийн галиг. Улаанбаатар Ұ.Ү (1967-1953); Сумьябаатар Б. (2004) Монголын нууц товчоо хэдэн үгтэй вэ / Угсаатан судлал. Tomus XVI, Fasc. 1-23. Улаанбаатар, pp.88-90.
- 5 Haenisch E. (1931) Untersuchungen uber das Yuan-ch'ao pi-shi die geheime Geschichichte der Mongolen. Nr. 4 Bd. 41 Abdl. D. KI. D. Sachs. Ad. W., Leipzig; Haenisch E. (1937) Monghol un niuca tobca'an (Yuan-ch'ao pi-shi) die geheime Geschichte der Mongolen, aus der chinesischen Transcription im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt. Liepzig; Haenisch E. (1939) MNT, Haenisch E. (1948) Die geheime Geschichte der Mongolen. Liepzig.
- 6 Iwamura Shinobu/Ивамура Шинобу. (1963) Gencho hishi chingis khan jituroku/Гэнчөо хиши Чингис хаан жицуроку. В-40,203, Токио, Чюю ко-ронся, Naka Michiyo/Нака Мичиё. (1907) Chingis khan jitsuroku/Чингис хаан жицуроку. А-5, 677, Дайнихон тошё. Hattori Shirou/Хаммору Широ. (1940) Gencho hishi ni tsuite Seigohyou/ Гэнчөо хиши ни цуйтэ сэйгохёо. Мооко.
- 7 Kaluzunski S. (1970) Tajna Historia Mongolow // Anonimowa kronika Mongolska z XIII w. Warszawa. PIW.
- 8 Қинаятұлы З. Шыңғысхан. – Алматы: «Арда», 2008. – 10 б.
- 9 Ligeti Lajos (1964) A Mongolok Titkos Története. Budapest.
- 10 Монголын нууц товчоо . – Улаанбаатар, 1990. – 15 б.
- 11 Mostaert Antoine. (1953) Sur quilques passages de'L Histoire secrete des Mongols, HJAS XIII, pp.285-361; XIV, 1951. 329-403; XV, 1952. 285-361. Separément: XX et pp. 1-227. Harvard-Yenching Institute, Cambridge, Massachusetts.
- 12 Мункуев Н.Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. – М., 1965. – С. 151.
- 13 Оловинцов А.Г. Тюрки или монголы? – 3-е изд. Дополненное и исправленное. – Алматы, 2013. – 25 б.
- 14 Ozawa Shigeo. (1984-1984) Genchoo Hishi Zebshaku. – Tokyo. – P. 106
- 15 Pelliot Paul. (1913). Le tetre mongol du Yuan tcha'o pi-shi. Toung Pao. Vol. XIV; Pelliot Paul (1940,1949) Histoire secrete des Mongols. Restitution du texte Mongol et traduction francaise des chapitres 1 et 6. Paris; Pelliot P. (1951) Hambis L. Histoire des campagnes de Gengis khan, Gheng-wou ts'in-Tcheng Lou, tome I. Leiden.
- 16 Поппе Н. Грамматика письменного монгольского языка. – М.-Л., 1937. – 13 б.
- 17 Poucha P. (1955) Taina kronika Mongolu. Praha; Poucha P. (1956) Die Geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal. Praga.
- 18 Rachewiltz I. (1972) De index to the secret. History of the Mongols. Bloomington; The Secret History of the Mongols (1971-1984) translated by I. Rachewiltz 'Papers on Far Eastren History'. Published by Australian national university (in serial from) Canberra Australia.
- 19 Revunenkovа E.V. Narodi Malaizii i Zapadni Indonezii (Nekotarie aspekti duhovnoi kulturi) Nauka, 1980. pp. 243.
- 20 Temir A. (1946, 1986) Mongollarin Gizli tarihi Tercume, 1 baski. 2 baski Ankara.
- 21 Тыныбайын Т.Ә. Шынына көш тарих! Шыңғысхан кім? «Күпия шежіренің күпиясы». – Алматы: Нұрлы Әлем, 2010. – 5 б.
- 22 Вдовин И.С. Заключение. Проблемы аборигенов Сибири. – Л.:Наука, 1965. – 267-277 бб.
- 23 Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. – Л., 1929. – 321 б.
- 24 William Hung, (1951) 'The Transmission of the Book Known as «The Secret History of the Mongols»', Harvard Journal of Asiatic Studies, Vol. 14, No. 3/4 (Dec 1951), p.440
- 25 Woodman Cleavis. (1982). The Secret History of Mongols translated by the Francis Woodman Cleavis. Published by Harvard university Press.
- 26 Юдин В.П. Переход власти к племенным биям и неизвестной династии тукатимуридов в казахских степях в XIV в. (к проблеме восточных письменных источников, степной устной историографии и предыстории Казахского ханства) / Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. – Алма-Ата, 1992. – 15 б.
- 27 Козин С.А. (1941) Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Под названием Mongolun niyuca tobciyan Юань чао би ши. Монгольский обыденный сборник. Т.1 Введение в изучение памятника, перевод, тексты, глоссарий. М.-Л.
- 28 Палладий К. (1866) Старинное монгольское сказание о Чингисхане или «Анекдотическое сказание о Чингис-хане» / пер. с кит. прим., архим. Палладия // Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. Т. IV. – Рр. 3-258.

29 Эрдэнэбаяр С. «Менх тэнгэрийн үзэл буюу Менх тэнгэрийн ивэ» 2006.01.16 http://www.bibirbeh.mn/index.php?sel=content&f=one&obj_id=766

References

- 1 Barlybayeva G. (2006) Otemis kazhynun «Shungusname» shugarmasynyn dyniyetanumdyk negizdery//Kazakh tarikh filosofiyasy. – Т. 6. – Astana: Audarma, pp. 65-76.
- 2 Damdinsyren Ts. (1957) Mongolyn uran zohiolyн toym. Negdygeer devter XIII-XIY zuuny ye. - Ulaanbaatar, - 62-72 n.
- 3 Djuveyni A.M. (2004) Chingizkhan. Istorya Zavoevatel'ya Mira. Perevod s persidskogo E.Haritonova. M.: Magistr-Press, p. 6.
- 4 Haenisch (1939) MNT pp.190-191.; Bayar D. (1981) Mongolun niyuca tobciyan-u(Neyity yurban debter). Obur mongol-un arad-iyн keblel-un goriy-a. Koke gota, 1981. Yutayar debter. 1100-1469 (1-233); Сумьябаатар Б. Mongolun niyuca tobciyan. Үсгийн галиг. Улаанбаатар ҮҮ (967-953); Сумьябаатар Б. (2004) Монголын нууц товчоо хэдэн үгтэй вэ / Угсаатан судлал. Tomus XVI, Fasc. 1-23. Улаанбаатар, pp.88-90.
- 5 Haenisch E. (1931) Untersuchungen uber das Yuan-ch'ao pi-shi die geheime Geschichichte der Mongolen. Nr. 4 Bd. 41 Abdl. D. KI. D. Sachs. Ad.W., Leipzig; Haenisch E. (1937) Monghol un niuca tobca'an (Yuan-ch'ao pi-shi) die geheime Geschichte der Mongolen, aus der chinesischen Transcription im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt. Liepzig; Haenisch E. (1939) MNT, Haenisch E. (1948) Die geheime Geschichte der Mongolen. Liepzig.
- 6 Iwamura Shinobu (1963) Gencho hishi chingis khan jituroku. B-40,203, Tokyo, Chiyo ko-roshnya, Naka Michiyo (1907) Chingis khan jitsuroku A-5, 677, Hattori Shirou/Хаммору Широ. (1940) Gencho hishi ni tsuite Seigojou/ Mooko.
- 7 Kaluzunski S. (1970) Tajna Historia Mongolow // Anonimowa kronika Mongolska z XIII w. Warszawa. PIW.
- 8 Kinayatuly Z. (2008) Chingis khan. Almaty: Arda, p. 10.
- 9 Ligeti Lajos (1964) A Mongolok Titkos Tortenete. Budapest.
- 10 Mongolyn nuuth товчоо. (1990) – Улаанбаатар, p.15.
- 11 Mostaert Antoine. (1953) Sur quilques passages de L Histoire secrete des Mongols, HJAS XIII, pp.285-361; XIV, 1951. 329-403; XV, 1952. 285-361. Separement: XX et pp. 1-227. Harvard-Yenching Institute, Cambridge, Massachusetts.
- 12 Munkuyev N. Ts. (1929) Kitayskii istochnik o pervih mongolskih khanah- M, 1965. p. 151.
- 13 Olovintsov A. G. (2013) Turki ili mongoli? 3-e izd. Dopolnennoe I ispravlennoe. Almaty, p. 25.
- 14 Ozawa Shigeo. (1984-1984) Genchoo Hishi Zebshaku. Tokyo.. T. 106
- 15 Pelliot Paul. (1913). Le tetre mongol du Yuan tcha'o pi-shi. Toung Pao. Vol. XIV; Pelliot Paul (1940,1949) Histoire secrete des Mongols. Restitution du texte Mongol et traduction francaise des chapitres 1 et 6. Paris; Pelliot P. (1951) Hambis L. Histoire des campagnes de Gengis khan, Gheng-wou ts'in-Tcheng Lou, tome I.Leiden.
- 16 Poppe N. (1937) Grammatika pismennogo vongolskogo yazika. - M.-L., p.13.
- 17 Poucha P. (1955) Taina kronika Mongolu. Praha; Poucha P. (1956) Die Geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal. Praga
- 18 Rachewiltz I. (1972) De index to the secret. History of the Mongols. Bloomington; The Secret History of the Mongols (1971-1984) translated by I. Rachewiltz 'Papers on Far Eastren History'. Published by Australian national university (in serial from) Canberra Australia
- 19 Revunenkovа E.V. Narodi Malaizii i Zapadni Indonezii (Nekotorie aspekti duhovnoi kulturi) Nauka, 1980. Pp. 243)
- 20 Temir A. (1946, 1986) Mongollarin Gizli tarihi Tercume, 1 baski. 2 baski Ankara.
- 21 Туньбайын Т. Ө. (2010) Shynyna kosh tarikh! Chingis khan kim? «Kupiya Shezhrenin kupiyasi». - Almaty: Nurlu Alem, p. 5.
- 22 Vdovin I.S. Zaklychenie. Problemy aborigenov Sibiri. L.:Nauka, 1965. pp. 267 - 277.
- 23 Vladimircov B. Ya. (1929) Sravnitel'naya grammatika mongolskogo pismennogo yazika I halhaskogo narechiya- L., p. 321.
- 24 William Hung, (1951) 'The Transmission of the Book Known as «The Secret History of the Mongols»', Harvard Journal of Asiatic Studies, Vol. 14, No. 3/4 (Dec 1951), p.440
- 25 Woodman Cleavis. (1982). The Secret History of Mongols translated by the Francis Woodman Cleavis. Published by Harvard university Press.
- 26 Yudin V. P. (1992) Perekhod vlasti k plemennum biyam I neizvestnoi dinastii yukatimuridov v kazakhskih stepyah v XIY v. (k problem vostochnih pismennih istochnikov, stepnoy ustnoy istoriografii I predistorii Kazakhskogo hanstva) / Ytemish-hadji. Chingiz-name. Alma-Ata, p.15.
- 27 Kozin S.A. (1941) Sokrovennoe skazanie. Mongolskoe hronika 1240 g. Pod nazvaniem Mongolun niyuca tobciyan Yuan-chao bi-shi. Mongolskii obidennii izbornik. T.I Vvedenie v izuchenie pamyatnika, perevod, teksti,glossarii. M.-L.
- 28 Palladii K. (1866) Starinnoe mongolskoe skazanie o Chingizkhanе ili «Anekdoticheskoe skazanie o Chingiz-khane». Per. S kit. Prim., arhim. Palladiya /Trudi chlenov Rossiiskoi duhovnoi missii v Pekine. T.IV pp. 3-258.
- 29 Erdenebayar S. «Monkh tengeriinyzel buiy Monkh tengeriin ive» from http://www.bibirbeh.mn/index.php?sel=content&f=one&obj_id=766